

O ISKUSTVIMA KULTURNOG RADA

Razlozi zbog kojih sam se opredelio za ovu temu su više-struki.

Pre svega smatram da je ovo područje nedovoljno istraženo i da o njemu ima veoma malo radova. Izuzimajući veći broj člana u časopisima i listovima, o kulturnom životu u NOB-u, koliko je meni poznato, stvorena su samo četiri veća rada.¹ Međutim, nijedan od njih se ne bavi posebno kulturno-umetničkom delatnošću u jedinicama NOVJ.

Iako veoma snažna po intenzitetu, rasprostranjenosti i svom značaju, ova je aktivnost ostala van domašaja istraživača iskustava iz NOR-a (što je, uostalom, slučaj i sa celim partijsko-političkim radom).

Kada sam se odlučivao da obradim ovu temu, želeo sam, pre svega, da pokušam podići veo sa jedne, u svesti učesnika rata, pitoreskne, starinske slike kulturnog života u NOB-u, koja nam danas često izgleda kao idilična pastoralna, na kojoj je sve bilo onako kako mi to danas (i juče i već godinama) priželjkujemo, gde se sve odvijalo upravo onako da danas mnogi poslenici kulture sa uzdahom spominju to herojsko vreme kao neki zvezdani trenutak kulturnog življenja.

A da bi se otkrile prave dimenzije te slike, otkrile zapravo dimenzije kulture u tom dobu, potrebno je sagledati je iz više uglova. Mislim da bi bilo neophodno prvenstveno odrediti odnose u kojima je kultura egzistirala u NOR-u. Dakle, najpre razjasniti mapu tih odnosa. I tek kada njih budemo razrešili, moći ćemo iz toka tog sagledavanja izvući na obalu naših dana pregršti saznanja koja bi mogla imati vrednost iskustava za kulturni rad u jedinicama JNA danas.

¹ Filip Kalan: „Veseli veter”, Cankarjeva založba, Ljubljana 1956; dr Mihajlo Ogrizović: Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-e”, Savez narodnih sveučilišta, Zagreb, 1960; dr Maja Hribar-Ožegović: „Kazalište u Jugoslaviji za vrijeme NOB-e”, doktorska disertacija, odbranjena 21. XII 1965. na Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta (rukopis) i dr Mato Zaninović: „Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u”, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1968.

Zbog svega toga ovaj rad treba više shvatiti kao određenu prolegomenu za moguća praktična iskustva. Jer budemo li mi, koristeći iskustva iz NOR-a, rešili ono što je osnovno, a to su odnosi u kojima je kultura egzistirala, praktična rešenja javiće se u našim jedinicama sama.

Dakle, osnovni pravac ovog istraživanja jesu — odnosi. Međutim, da bismo njih razjasnili, nužno je da počemo od jedne osnovne, nazovimo je uslovno, „magnetske sile”, koja je raspoređivala sve čestice na mapi borbe. Moramo, zapravo, poći od mesta i uloge KPJ u borbi naših naroda za slobodu. Tek tako ćemo stići do pravog izvorišta, do osnovnog odnosa na osnovu kojeg su izgrađeni i svi ostali odnosi o kojima će biti reči.

1. KULTURA I KOMUNISTI

Shvatajući kulturu i obrazovanje kao *conditio sine qua non* za istinskog revolucionara, KPJ je od svojih prvih dana obraćala posebnu pažnju na vaspitanje i kulturno uzdizanje najširih narodnih masa. Postavljena na širokoj osnovi sa velikim brojem veoma raznorodnih i elastičnih organizacionih oblika, ta delatnost, koja je vođena u okrilju KPJ između dva rata, inicirala je i usloвила bogatu i razgranatu takvu delatnost i u narodnooslobodilačkom ratu. Zapravo to je samo logičan nastavak predratne delatnosti, nastavak koji se prilagodio novim oblicima, popunio novim sadržajima i znatno porastao.

Organizaciju i sprovođenje zadataka iz oblasti kulturne, obrazovne i vaspitne delatnosti KPJ je poverila političkom komesaru koji je, po rečima druga Tita, „delegat Partije u vojsci” i čija je dužnost „opštepitička propagandna djelatnost među svim partizanima u jedinici (tu spadaju kako politički tako i kulturno-prosvjetni i vaspitni rad)”.² O dužnostima političkog komesara na kulturno-prosvetnom polju ukazuje i direktivni članak „Dela”, organa CK KP Slovenije, koji u broju za avgust 1941. o zadacima političkih komesara, između ostalog, piše: „Brinuti se za kulturnu i drugu delatnost unutar partizanskih jedinica”.³

Iz ovoga možemo zaključiti da je kulturno-prosvetna delatnost u Narodnooslobodilačkoj vojsci od prvih dana ustanka pod neposrednom brigom i rukovodstvom KPJ.

Kako su komesari, ti „delegati Partije u vojsci”, izvršavali ove zadatke govori i pisani dokumenat, prvi iz oblasti kulturnog rada u NOB-u koji sam uspeo pronaći. To je „Dnevnik” komesara Kolubarske čete Dragojla Dudića. On 5. avgusta 1941. zapisuje u svoj dnevnik i ovo: „Ustanovljen je prosvetno-propagandni odbor u koji su ušli: drugarica Soja, drug Jovanović i bivši komandir čete. Oni imaju da organizuju sve što spada u oblast prosvetno-

² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zbornik), tom IX, knjiga 1, str. 181.

³ Zbornik, tom VI, knjiga 1, str. 55.

propagandne akcije'.⁴ Takvih odbora, kao što je bio ovaj u Kolubarskoj četi, bilo je u mnogim ustaničkim četama, bataljonima i odredima. Oni se zovu „kulturno-prosvetni odbori“, „kulturne sekcije“, „kulturni klubovi“ ili uopšte nemaju nikakvog naziva, ali kulturna delatnost se, ipak, odvija i nju organizuje i o njoj brine politički komesar.

Dakle, iako nije postojalo nikakvo posebno naređenje ili direktiva koji bi bili jedinstveni za celu teritoriju Jugoslavije, kulturno-prosvetni rad je prisutan među borcima od prvih dana ustanka. A to je još jedan dokaz da je ova delatnost bila sastavni deo politike KPJ. Ove delatnosti će kasnije, u toku rata, organizovati i njima rukovoditi različita tela (kulturne ekipe predviđene „Statutom proleterskih brigada“, politodeli, agitpropi i propagandni odseci). Ali ta tela su uvek sastavni deo partijskog rukovodstva ili su sa njime u najbližoj i najneposrednijoj vezi. Jedino za rad u četnom kulturno-prosvetnom odboru, kako se to ističe u jednom izveštaju Politodela Četvrtе proleterske (crnogorske) brigade od 23. avgusta 1942,⁵ nije bitna politička pripadnost. Međutim, četnim kulturno-prosvetnim odborom *obavezno* rukovodi član KPJ. A bataljonski odbor (sastavljen od rukovodilaca četnih, dakle od samih komunista) vodi član bataljonskog partijskog biroa koji je zadužen za kulturno-prosvetni rad.

Sagledavajući danas takvu organizacionu shemu, možemo je tumačiti na različite načine. Međutim, ako znamo da je KPJ bila ne samo organizacija koja je bdela nad idejnom čistoćom, već pre svega, spiritus movens svih, pa i kulturnih kretanja, tada će nam se taj odnos pojaviti u drugačijem svetlu. Nije se KPJ tako čvrsto vezivala uz ove organizacione oblike samo zbog kontrole, već pre svega radi pružanja pomoći, davanja impulsa. Njeno prisustvo je tu neminovno u prvom redu radi pokretanja i održavanja tih delatnosti.

Da je to tako svedoče i dokumenti iz tog vremena.

U Drugoj (ličkoj) brigadi u oktobru 1942. kulturno-prosvetni rad „preko partijske organizacije nije bio aktivan sve dok nismo održali savjetovanje... Poslije savjetovanja pristupilo se je aktivnijem radu, tako da se već uviđa ispravniji kulturno-prosvjetni rad”.⁶ Slično je bilo i u Četvrtom bataljonu Prve brigade Treće udarne divizije, u kojem „partijska organizacija je zemarila kulturni sektor... Na ovo im je ukazano i organizacija je crtu učaurenosti otklonila”.⁷ U ovom „sektoru” delovanja partijske organizacije opširno se raspravljalo i na partijskoj konferenciji Druge proleterske brigade sredinom januara 1943.⁸

Ovaj odnos između KPJ i kulturno-prosvetnog rada, zapravo taj podsticajni uticaj Partije, najbolje se može ilustrovati cita-

⁴ Dragojlo Dudić: „Dnevnik 1941”, Prosveta, Beograd 1945, str. 12.

⁵ Zbornik, tom IX, knjiga 1, str. 488—492.

⁶ Zbornik, tom IX, knjiga 2, str. 228.

⁷ Isto, str. 326.

⁸ „Istorijski arhiv KPJ”, tom I, knjiga 2, „Borba” 1942—1943, str. 401.

tom iz izveštaja koji je Politodel Četvrte proleterske (crnogorske) brigade 23. avgusta 1942. uputio CK KPJ: „... Pokazalo se i ovdje da naša slaba strana, iako se radi o Crnogorcima, nije u pomanjkanju dobrih pjevača, recitatora, predavača, glumaca... nego u pomanjkanju *komunističke* strasti za posao, *komunističke* upornosti, preciznosti i organizovanosti u poslu”⁹ (podvukao Đ. R.).

Ovaj izveštaj ni danas nije izgubio na svojoj aktuelnosti.

Ali da bi ova iskustva o odnosu KPJ i kulturno-prosvetnog rada u ratu dobila vrednost iskustva za nas i naše vreme, valja da ih, pre svega, sagledamo u okvirima našeg vremena. Jer, kao što kaže drug Tito: „U svim periodima borbe Partija je izgrađivala svoju organizaciju; polazeći od društvenih uslova i stvarnih interesa radničke klase i svih naših naroda, što joj je i obezbeđivalo vodeću idejno-političku ulogu”¹⁰. Mesto i uloga komunista u našem samoupravnom društvu bitno se razlikuju od one koju su imali nekada, u ratu. Jer danas „Savez komunista ne može više delovati kao snaga koja *spolja* dejstvuje na oblike udruživanja radnih ljudi, već kao *unutrašnji* faktor koji se snagom ideja i argumenata bori da odluke koje organi samoupravljanja suvereno donose budu usmerene ka progresu socijalističkog društva”¹¹ (podvukao Đ. R.). Dakle „sve manje kao faktor vlasti, a sve više kao faktor idejno-političkog usmjeravanja” — kako je to rekao drug Tito.¹²

Znači, da bi svaki paralelizam, svako mehaničko prenošenje iskustava o odnosu komunista prema kulturi u ratu u okvire našeg vremena bilo unapred osuđeno na propast. Ono što je srž i suština tog odnosa i ono što valja prihvatiti kao iskustvo jeste pre svega osećanje koje su komunisti u ratu imali, osećanje a i saznanje da je kultura sastavna, neodvojiva komponenta revolucije, komponenta o kojoj oni treba da brinu kao i o ostalim komponentama.

Na žalost takve brige je danas sve manje. Kulturni rad je prestao da bude „sektor” rada partijske organizacije. Ali skidanje brige o kulturnom radu kao „sektoru” sa organizacije nije značilo i skidanje sa brige komunista. Zapravo ukidanje „sektora” pretpostavlja veću brigu i pažnju svih komunista. Jer, kao što je zapisano u „Zaključcima o osnovnim zadacima idejne borbe i političke akcije komunista u JNA”, donetim na Prvom zasjedanju Konferencije SK u JNA: „Kultura u nas, sa svojim humanističkim karakterom, otvara široke mogućnosti za razvijanje svestrane i slobodnije ličnosti, humanih, moralnih, patriotskih i drugih vrednosti koje su neophodno potrebne graditelju i braniocu samoupravnog društva. *Dužnost je komunista* (podvukao (Đ. R.)

⁹ Zbornik, tom IX, knjiga 1, str. 491.

¹⁰ Josip Broz Tito: „Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije”, „Deveti kongres SKJ”, Komunist, Beograd 1969, str. 19.

¹¹ Iz Teza o reorganizaciji SKJ od 1. VII 1967: „SKJ u uslovima samoupravljanja”, citirano iz knjige „Tito i revolucija”, Kultura, Beograd 1967, str. 349.

¹² Isto, str. 350.

da se neprekidno bore za razvijanje upravo takvih kulturnih vrednosti".¹³

Sušтина iskustava o odnosu komunista u ratu prema kulturi je i u tome što su o ovoj delatnosti, pored „zaduženih za sektor”, brinuli i o njemu raspravljali, unapređivali ga i podsticali svi komunisti. Ako želimo, kao što je zapisano u već pomenutim Zaključcima, da se komunisti u JNA „zalažu za takve sadržaje i odnose u kulturi koji će omogućiti da kulturna delatnost ne bude samo jedan od sektora rada niti samo sfera kulturne 'potrošnje', već da se ona integriše u celokupni život JNA i da doprinese opštem kulturnom napretku”,¹⁴ tada brigu o tim delatnostima ne možemo i ne smemo prepustiti samo političkom sektoru i ljudima koji se neposredno bave kulturom. Tada je to briga i dužnost svih komunista, tada su dužni da o tome brinu podjednako i komandanti i komandiri, načelnici odseka i odeljenja i vojnici. Ako uspostavimo takav, stalni i aktivni odnos komunista prema kulturi, nestaće mnoge nedoumice, biće rešeni brojni problemi i kultura će postati neophodni činičac društveno-proizvodnog procesa, humanizacije društvenih odnosa i svestrane afirmacije čovekove ličnosti”¹⁵ — kako je to zapisano u Rezoluciji Devetog kongresa SKJ o socijalističkom razvoju u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadacima Saveza komunista.

2. KULTURA I BORCI

Sada, kada smo sagledali odnos koji je postojao između KPJ i kulturnih delatnosti u jedinicama u ratu, lakše ćemo odrediti odnose koji su bili između boraca i kulture.

Ti odnosi bi se, najkraće rečeno, mogli formulisati onako kako je to učinio štab odreda „Zvezda” u svojoj naredbi od 5. februara 1942: „Nikakvog podcjenjivanja u tome...”¹⁶ Tu delatnost su borci shvatali kao neophodnost, kao svoju potrebu, kao imanentnost borbe. I kao što nije smelo biti nikakvih prepreka da se vodi oružana borba, nije smelo biti ni prepreka za odvijanje kulturnog rada. Za to treba, kao što se to kaže u Instrukciji CK SKOJ-a od 14. januara 1943. o radu SKOJ-a u vojsci: „...koristiti svaki minut slobodnog vremena, na položaju ili na odmoru...”¹⁷

Kako se to vreme i pod kakvim sve uslovima koristilo neka nam ilustruje samo jedan od mnogih primera. Devetnaestog maja 1943. Treći mostarski bataljon Desete hercegovačke brigade nalazio se na položaju na Javorovom vrhu. Tokom prepodneva na položaju je najpre održan sastanak bataljonskog kulturno-prosvet-

¹³ „Prva konferencija SKJ u JNA”, Narodna armija, Beograd 1969, str. 89—90.

¹⁴ Isto, str. 89.

¹⁵ Isto kao pod br. 10, str. 169.

¹⁶ Zbornik, tom IX, knjiga 1, str. 103.

¹⁷ Zbornik, tom II, knjiga 7, str. 368.

nog odbora, a nakon toga je radio analfabetски tečaj i to sve dok nije počela borba s neprijateljem.¹⁸ U kakvim se sve okolnostima može dati priredba svedoči kazivanje Vjeka Afrića o „predstavi” koju je grupa zagrebačkih glumaca održala na položaju u selu Dugom Dolu, krajem maja 1942: „Zbog blizine neprijateljskih straža nismo mogli glasno da glumimo, pa smo celu priredbu odšaptali”.¹⁹

Posebnu teškoću u kulturno-prosvetnom radu predstavljao je gubitak ljudi, o čemu, između mnogih, izveštava i Druga (lička) brigada: „Kulturno-prosvjetni odbori u našoj brigadi imaju takav maler da se moraju svakih 10—15 dana nanovo formirati zbog nestanka članova bilo bolesnih, ranjenih ili poginulih...”.²⁰

Dakle, objektivnih razloga za neodvikanje kulturno-prosvetnih delatnosti, po oceni sudionika tog vremena, gotovo i da nema.

Štab Šeste ličke divizije u naređenju političkim komesarima brigada piše da je bilo i takvih slučajeva „da su neki drugovi objašnjavali da uslijed pokreta nisu mogli izvesti zamišljenu priredbu, predavanje i tome slično...”.²¹ Štab divizije smatra da o neprihvatljivosti ovog „razloga” nije potrebno ni govoriti „jer naša se vojska kroz pokret stvorila i stvara se...”.²²

Teške i izuzetne situacije upravo su povod da se kulturno-prosvetnoj delatnosti pokloni veća pažnja, da se učini sve da ona oživi i da se, kako je to zapisano u izveštaju sekretara partijske ćelije Druge čete Drugog bataljona Prve proleterske brigade pisanom početkom februara 1943, ta delatnost podesi novim prilikama, jer situacija zahteva veću elastičnost nego ranije, a upravo je trenutak kada „kulturni rad mora dati od sebe više nego ikada do sada”.²³

Pa i kada su okolnosti takve da su i za ratno vreme nenormalne, kada se na borce svali teret neprijateljskih ofanziva, dokle god je to moguće pronalazi se i načina i mogućnosti i vremena za kulturno-prosvetnu delatnost. Jasno, javljaju se i otpori i nerazumevanja. Upravo o takvim otporima i nerazumevanju koji su se javili u Prvoj (ličkoj) brigadi „Marko Orešković” Politodel piše u izveštaju i kaže da je za kulturni rad „bilo ozbiljno nerazumijevanje od strane izvjesnih odgovornih drugova, koji smatraju ovaj rad suvišnim za vrijeme ofanzive”²⁴ (četvrte neprijateljske — primedba Đ. R.). Oni su ismejavali druga koji je brigadi dodeljen da pomogne u ovom radu. Ceneći značaj i važnost ovoga rada baš u ofanzivi, štab je našao rešenje koje se spo-

¹⁸ Vlatko Lazarević: „Zapis sa Sutjeske”, Zbornik „Sutjeska”, knjiga VI, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1966, str. 138.

¹⁹ Vjeko Afrić: „Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije”, „Pozorišni život”, godina VI, br. 16, Beograd 16. XII 1961, str. 5.

²⁰ Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Hrvatske, reg. br. 8871.

²¹ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 4—7, k. 796.

²² Isto

²³ Zbornik, tom IX, knjiga 3, str. 179.

²⁴ Arhiv CK SKJ, reg. br. 5634 kroz V, 2—92 (43).

minje u daljem tekstu izveštaja: „Mi smo i pored ličnog interesovanja koristili izvjesna naređenja štaba Brigade da bi se suzbila ova pojava”.²⁵

U takvim situacijama kulturno-prosvetni rad se odvijao do poslednje mrve mogućnosti. On se, zapravo, nikada, pa ni u takvim situacijama kao što su četvrta i peta neprijateljska ofanziva, ne prekida potpuno, već se prilagođava određenoj situaciji, transformiše se u najelementarnije oblike, u njima egzistira i traje da bi se, već pod prvim zrakama boljih mogućnosti, nanovo razbuktao.

Razmatrajući ovo iskustvo danas i stavljajući ga u okviru našeg vremena, treba da se sa punim pravom zapitamo: da li je moguće da naši današnji „objektivni razlozi” zbog kojih se veoma često u jedinicama ne upražnjava kulturno-zabavni rad imaju veću specifičnu težinu od onih u ratnom vremenu? Kada bi oni koji organizuju vojnički život u kasarnama, na poligonima ili na vežbama posvećivali veću i dužnu pažnju kulturno-zabavnoj aktivnosti, morali bi doći do istog zaključka do kojeg je došao zamenik političkog komesara Druge proleterske brigade, koji 26. marta 1943. izveštava CK KPJ između ostalog i o kulturno-prosvetnoj delatnosti i kaže da je ona: „mnogo doprinela da naša brigada izdrži sve napore i održi se na dostojnoj visini”.²⁶

3. KULTURA I REVOLUCIJA

Ako smo dosadašnjim izlaganjem uspeli da odgovorimo na pitanja „ko” i „kako”, ostalo je da odgovorimo i na poslednje, verovatno i najznačajnije pitanje koje glasi „zašto”. Zašto je naš borac, naš ustanik, ratnik prihvatio kulturu zajedno sa oružjem, zašto je on boreći se pevao i pevajući se borio? Zašto se i ovde nije javila kontraverza, nesuglasje između kulture i vojske? Zašto i to „vreme oružja” nije bilo nepodobno za „govor muza”?

Da bismo došli do odgovora, valja da se najpre pozabavimo pitanjem suštine kulture i umetnosti i suštinom naše revolucije.

Sva dosadašnja istraživanja kulturnog rada u narodnooslobodilačkom ratu (a kojih je, kao što je već rečeno, veoma malo) svode ulogu i mesto kulture u nekoliko osnovnih zadataka. Te zadatke, kao što su, na primer: podizanje opšte prosvete, popularisanje linije KPJ, razvijanje kolektivnog duha, stvaranje raspoloženja i borbenog morala — niti možemo niti treba da shvatimo kao netačne.²⁷ Jer njih niko nije izmislio sada, već su

²⁵ Isto

²⁶ Zbornik, tom IX, knjiga 11, str. 243.

²⁷ Tako i potpukovnik Josip Karavanić u svom radu „Neka pitanja kulturno-prosvetnog i zabavnog rada u NOR-u” („Vojni glasnik”, god. XII, br. 7—8, Beograd 1966, str. 109) kaže da je ova delatnost neposredno uticala na „usvajanje političkog programa, razvijanje agitaciono-propagandne aktivnosti u jedinicama i na unapređivanje vojne obuke, podizanje vedrog duha i optimističkog raspoloženja i učvršćivanje vojnog kolektiva”.

oni tako formulisani u raznim instrukcijama i uputstvima. Međutim, za pravilno shvatanje mesta i uloge kulture i umetnosti u narodnooslobodilačkom ratu moramo biti načisto da su svi ti tako formulisani zadaci samo odraz, konkretni vidovi, određene *vidljive* sile koje su delovale. A da bismo došli do korena tih sila, tih izdanaka, nužno je da zađemo ispod morfološke kore, u dubinu, tamo gde leži jedna od najbitnijih suština same umetnosti i kulture — njihova humanistička suština.

Umetnost i kultura deluju na oplemenjivanje ljudskih osećanja, one transponuju genetički niže nagonske tendencije na jedan viši, socijalniji i intelektualniji nivo, one aktivno deluju na proces očovečenja čoveka i prema tome predstavljaju „praktično i operativno, mada svojevrsno, oružje za realno ostvarivanje specifičnog vida humanosti...” — kako to kaže dr Milan Ranković u svojoj knjizi „Svet umetnosti”.²⁸

Međutim, iako aktivni faktori očovečenja čoveka, faktori koji se praktično angažuju u tom procesu, iako od velikog značaja (pa zbog svoje prirode delovanja na čoveka i nezamenljivi), kultura i umetnost nisu i ne mogu biti i *jedini* činioci u procesu dezalijenacije. U tom procesu je potrebno, pre svega, izvršiti određene vanestetičke zahvate, od kojih je prvi, kako to kaže Marks u svojim „Ekonomsko-filosofskim rukopisima”: „...ukidanje *privatne svojine* kao *ljudskog samootuđenja*...”.²⁹ Jer tek: „...Komunizam... kao dovršeni humanizam... je *istinsko* rešenje spora između čoveka i prirode i između čoveka i čoveka; on je *istinsko* rešenje spora između egzistencije i esencije; između otpredmećivanja i samopotvrđivanja, između slobode i nužnosti, između individuuma i roda. On je rešena zagonetka istorije, i svestan je toga da je on to rešenje”.³⁰ i ³¹

Ako bismo sada hteli upoređivati humanost kulture i umetnosti i humanost naše revolucije, bilo bi pogrešno kada bismo govorili o paralelizmu. Tu nije čak u pitanju ni samo identičnost ciljeva. Jer to bi značilo da kultura i revolucija polaze sa različitim pozicija da bi se u jednom trenutku susrele i ukrstile. Pre bi valjalo odnos između revolucije i kulture posmatrati kao imantan. Revolucija, dakle, u svom krilu sadrži i kulturu i umetnost kao nezamenljive agense za proces očovečenja čoveka, što je njen krajnji cilj.³²

Ta nerazdvojivost, ta istovetnost i podudarnost divno su se prikazale u našoj narodnooslobodilačkoj borbi.

²⁸ Dr Milan Ranković: „Svet umetnosti”, Naprijed, Zagreb, 1964, str. 277.

²⁹ Karl Marks, Fridrih Engels: „O umetnosti i književnosti”, Kultura, Beograd 1960, str. 107.

³⁰ Isto

³¹ Isto

³² Odgovor na pitanje koliko umetnost i kultura sadrže u sebi elemente revolucije, prelazi okvir ove teme. One koje to pitanje zanima upućujem na rad Radoslava Đokića: „Stvaralaštvo i revolucija”, Centar za marksističko obrazovanje Radničkog univerziteta, Novi Beograd 1969.

Međutim, ovaj odnos ne bi valjalo posmatrati mehanički. Da li će se i koliko seme kulture i umetnosti oživotvoriti u utrobi revolucije zavisi od mnogih, i spoljnih i unutrašnjih, faktora. Ali, što je revolucija više prožeta humanizmom, ona će stvoriti i bolje uslove za rast kulture i umetnosti. A, isto tako, što više u njenom krilu bude tih plodova, revolucija će se, kao „lokomotiva istorije”, brže kretati svom krajnjem cilju.

Naša revolucija, od svog samog početka duboko humanistička, stvarala je i pored niza objektivnih i velikih teškoća, maksimalne uslove za procvat kulture i umetnosti. Ona je u svojoj mladalačkoj nestrpljivosti da stigne do prve postaje svog puta ka krajnjem cilju, do oslobođenja zemlje, shvatila i tretirala kulturu kao sastavni deo revolucionarnog čina, dajući joj i važnost i obeležje plemenitog oružja u vreme kada je oružje imalo visoku cenu.

Meriti danas koliko i kakvog traga su u borcu Narodnooslobodilačke vojske ostavile viđene priredbe, pročitane knjige, saslušana predavanja nemoguće je iz prostog razloga što je to nemerljiva vrednost, koju je jedino kadra da u ukupnosti svih promena u čoveku izmeri istorija. Isto je tako nemoguće danas brojkama iskazati koliko je u jedinicama NOVJ održano priredbi i predavanja, koliko je pročitano knjiga i sl. Međutim, da bismo ipak, na određen način ilustrovali taj odnos, tu *humanističku* žed i potrebu našeg borca za samo jedan vid kulture, za knjigu, poslušićemo se nekim podacima.

U izveštaju Četvrtog bataljona Treće krajiške brigade za vreme od 16. do 31. januara 1943. kaže se da su borci za to vreme pročitali preko dvadeset knjiga iz bataljonske biblioteke.³³ A za to isto vreme bataljon je samo pet puta sastavio ceo dan na jednom mestu (i to na obezbeđenju, kontrolisanju pruge ili ceste, u zasedi i sl.), a ostalo je vreme proveo u pokretu i u međuvremenu vodio četiri borbe.³⁴

Borci Četvrtog bataljona iste brigade su za vreme od 1. do 13. februara 1943. pročitali 32 knjige iako je bataljon punih deset dana proboravio u pokretu, a samo tri dana u zasedi i na obezbeđenju na jednom mestu.³⁵

Da vidimo i šta je revolucija za ovaj vid kulture pružala kao mogućnost za zadovoljenje te ljudske žedi.

Sagledavajući celokupnu izdavačku delatnost jedinica NOV i POJ u ratu, a osnovu „Bibliografije izdanja u NOR-u”³⁶ došao sam do podatka da su sve te jedinice od 1941. do 1945. godine izdale ukupno 1.474 bibliografskih jedinica knjiga i brošura. Od tog broja gotovo jedna petina (272 bibliografske jedinice) odnosi se na dela iz oblasti umetnosti, kulture i obrazovanja. Samo

³³ Zbornik, tom IV, knjiga 9, str. 373.

³⁴ Isto, str. 370—372.

³⁵ Zbornik, tom IV, knjiga 10, str. 174.

³⁶ Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945”, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964.

u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske (ne računajući dakle izdanja partijsko-političkih rukovodstava i organizacija, kao ni organa narodne vlasti) u toku rata objavljeno je 50 izdanja zbirki tekstova koračnica i pesama i koračnica i pesama sa notama, 48 jednočinki, dramskih dela, dramatisacija romana ili zbirki tih dela, 37 zbirki umetničkih pesama, 33 knjige i brošure iz oblasti popularne nauke, 27 knjiga i brošura beletristike i isto toliko zbirki reportaža, 21 zbornik materijala za priredbe, 10 bukvara i čitan-ki, 9 udžbenika jezika, 6 knjiga i brošura sa esejima i 4 likovne mape. Na žalost, podatke o tiražu nije moguće pronaći, ali je on, sasvim sigurno, zbog izuzetnih uslova, bio mali.

Istini za volju treba reći da mnoge od ovih knjiga i brošura (i pored dragocenih dela koja su upravo tu, u jedinicama i nastala i bila prvi put objavljena)³⁷ nisu imale veliku umetničku vrednost. Ali su obavezno dela koja su u njima objavljena posedovala etičke vrednosti, tako prisutne u revoluciji.

A sve je to dovelo, kako to kada govori o partizanskom teatru kaže dr Maja Hribar-Ožegović, do „novih, humanih međuljudskih odnosa, u kojemu je čovjek čovjeku najvažniji, u kojima je cjelina djelovala za pojedinca, a pojedinac za kolektiv, a svi zajedno u neprekidnoj borbi za slobodu”.³⁸

Dakle, sve je to bio agens, blagotvorna tvar koja je delovala na očovečenje, na oslobođenje i razvitak stvaralačkih mogućnosti čoveka borca, na njegovu i mogućnost i spremnost da deluje na svet u svrhu njegove promene.

Zašavši tako ispod morfološke kore, zašavši zapravo u korene oblika u kojima se javljao kulturni rad u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, došli smo do jedne dimenzije koja je teško merljiva, a koja je uvek prisutna, koja je najvrednija i naj-sudbonosnija, jer opredeljuje čovekovu sudbinu i menja je posredstvom njega samog. Ta humanistička dimenzija kulture, zapretana prakticističkim i svakodnevnim razmišljanjem o mogućim oblicima i sadržajima kulturno-umetničkog rada i zabavnog života i njihovom kvantitetu, morala bi biti snažnije prisutna ne samo u našim mislima već pre svega u akcijama.

Ona bi, zapravo, morala biti potka na kojoj ćemo tkati nove oblike, takve koji će odgovarati određenom vremenu i sredini.

Ako znamo da će revolucija, kao što kaže drug Tito: „trajati dokle god socijalizam ne bude izgrađen”³⁹, ako znamo da je ta revolucija razvila samoupravljanje, koje predstavlja revolucionar-

³⁷ Spomenuću samo neka dela: „Jama” Ivana Gorana Kovačića, „Stojanka majka Knežopoljka” Skendera Kulenovića, „Lasta u mitraljeskom gnezdu” Jovana Popovića, pesme Karela Destovnika Kajuha i Branka Čopića.

³⁸ Dr Maja Hribar-Ožegović: „Partizansko kazalište”, Narodna armija, god. XXII, br. 1395, Beograd 29, IV 1966, str. 7.

³⁹ Iz intervjuja druga Tita Redakciji „Politike”, „Politika”, god. LXIV, br. 19.452, Beograd 28, 29. i 30. XI 1967, str. 2.

ni proces čija suština jeste upravo humanizam svih društvenih odnosa, tada smo dužni da i u ovom trenutku revolucije pronađemo i mesta i vremena za mogućnosti kulture.

Pa ako se „humanizam ne traži samo u čovjeku, već prvenstveno u društvenim odnosima čovjeka i ljudi...”,⁴⁰ tada je neophodno u sve te odnose uplesti i kulturni aktivitet, tada je, zapravo, nužno izvesti kulturu iz položaja jedne podređene delatnosti u poziciju u kojoj ona neće više biti „sektor” društva, već njegov integralni deo i njegov kvalifikativ.

I tek tada će kultura moći snažno da zrači na čoveka i u tom svom plemenitom zračenju u njemu učvršćivati osećanje sopstvene društvene vrednosti kao subjekta i stvaraoca.

Pa, prema tome i — branioca.

Sagledavajući odnos koji je uspostavljen u krilu humanističke revolucije prema humanizmu kulture, mi moramo pronaći i uspostaviti nove odnose između humanizma samoupravnog socijalizma i humanizma kulture.

A ti odnosi valjalo bi da budu još prisniji i dublji, svestraniji i sveobuhvatniji.

*

Završavajući ovo ispitivanje, dolazimo do zaključka da je osnova intenzivnog i neprekidnog kulturnog rada u NOR-u bila i pravilna i za ono vreme najsvrsishodnije postavljenim odnosima. Ti odnosi se pojavljuju u tri pravca, upravo onako kako su obrađeni u ovom radu.

Ako bismo to iskustvo hteli koristiti danas, morali bismo ga staviti u okvire našeg vremena. I kada bi ta iskustva iz rata trebalo formulisati za naše prilike, ona bi glasila, otprilike, ovako:

1. Kulturni rad u jedinicama je briga svih komunista. Komunisti, čija je dužnost da brinu i unapređuju sve vidove života i rada svoje sredine, dužni su da povedu i brigu o kulturnom radu kao integralnom delu života svoje jedinice.

2. Kulturni rad nije delatnost koja se odvija samo u određenim ustanovama (vojnički klub, dom JNA). Taj rad mora da prožima celu jedinicu, sve njene delove, u svakom trenutku, da bude neprekidno prisutan u celokupnom životu i radu jedinice.

3. Kultura je u svojoj najdubljjoj osnovi prožeta humanizmom, pa je zbog toga, iako ne jedino, a ono nezamenljivo sredstvo za oslobađanje čovekovih stvaralačkih moći neophodnih društvu koje počiva na samoupravljanju i podstiče opšte buđenje osećanja ličnosti. Samim tim humanizam kulture se reflektuje i van čoveka, on se prvenstveno odražava u društvenim odnosima gde, čovek postaje osnovni subjekt svog rada, svoje sudbine, svoje slobode i svoje budućnosti.

Potpukovnik
Đorđe RADISIC
književnik

⁴⁰ Veljko Vlahović: „Kulturna politika samoupravnog društva, problemi njenog konstituisanja i Savez komunista Jugoslavije”, zbornik radova sa seminara „Kulturna politika samoupravnog društva”, Institut za političke nauke VŠPN, Beograd 1968, str. 57.